

TANZİMAT YAZARLARINA GÖRE HATIRAT TÜRÜ*

Arş. Gör. Dr. Banu ÖZTÜRK**

ÖZ: Türk edebiyatında hatıratın bir tür olarak kabul edilmesi Tanzimat dönemiyle başlar. Tanzimat yazarları gerek türü tanımlamaya çalışarak gerek eserleriyle bunun için zemin hazırlarlar. Tanzimat yazarları türü tanımlarken tarih, otobiyografi, biyografi, günlük ve mektup gibi diğer komşu türlerin alanına girerler. Bu makalede hatırat türünün Tanzimat yazarları tarafından yapılan tanımları üzerinde durulurken, türü komşu türlerle karşılaştırmak esas alınacaktır. Böylece Tanzimat yazarlarının tür karşısındaki tavrı, türü nasıl algıladığı, otobiyografi, biyografi, günlük gibi komşu türlerle ne derecelerde iç içe bulunduğu anlaşılacak ve bu komşu türlerin alanlarına ne derecelerde girdiği ortaya çıkacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Türk Edebiyatı, Tanzimat yazarlarının hatıraları, Hatırat türü.

The Genre of Memoir According to Tanzimat Authors

ABSTRACT: The acceptance of memoir as a genre in Turkish literature begins with the Tanzimat period. The authors of the Tanzimat help in defining the memoir as a genre by comprehending the genres and writing about it. By doing this, they intersect with other genres such as history, autobiography, biography, diary and letters. In this article while we will be focusing on how Tanzimat writers describe the genre of memoir, we will try to compare memoir with the other genres. Thus, the attitude and perception of the writers about the genre of memoir and interrelations among the genres will be disclosed.

Key Words: The Modern Turkish Literature, the memoirs of Tanzimat authors, the genre of memoir

GİRİŞ

---

* “Mémoires Comme Genre Moderne dans la Littérature Turque: Le cas des Hommes de Lettres des Tanzimat” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Yıldız Teknik Üni. Fen-Ed. Fak. TDE Böl. obanu@hotmail.com

Geçmiş kayıtlar altına almak, topluluk hâlinde yaşamının bir gerekliliği olarak ortaya çıkar. Bu gerekliliğin sonucu, insanoğlunun tarihi yazarken birincil kaynağı kendi tecrübeleri olmuştur. Batı'da Aydınlanma'dan önce tarih, tecrübelerin içinde toplandığı bir pota olarak görülür. Tarih insanların ibret almaları için anlatılan hikâyelere verilen addır (Zekâ 1987: 7). Doğu'da vakanüvis, "tarihi olaylardan örnek göstererek nasihat" verir (Ortaylı 1982: 65). Ciceron'un deyişiyle, "hayatın öğretmenidir" tarih (historiamagistravitae) (Zekâ 1987: 7). Tarih yazıcılığı müspet bir bilim olarak kabul edilene kadar, hem Batı'da hem Doğu'da tarihler üsluplarına gösterilen itina bakımından edebî eserler arasında yer alır. Bu dönemde şahsî görüşler çerçevesinde günü gününe tutulan notlardan, hatıralardan (souvenirs) yola çıkılarak yazılan tarih, tecrübelerin aktarıldığı bir paylaşım alanıdır. Tecrübelerin aktarımı tanıklıkların, izlenimlerin az çok bu alanın içine girmesine neden olur. Bu görünümüyle olayların anlatıldığı bir vakayiname olmaktan ileri gitmeyen tarih yazımı, hatırat türüyle iç içe geçmiş durumdadır. Kişi geçmişteki olayları anlatarak bir yandan tarihi yazarken öte yandan tanıklıkları, izlenimleri, gözlemleri çerçevesinde kişisel tarihini de gözler önüne sermiş olur.

Tarih yazma ihtiyacı ve kişilerin tecrübelerini gelecek kuşaklara aktarma isteğiyle ortaya çıkan, Batı'da XVI. yüzyılın ortalarına kadar daha çok geçmişin ve kişinin başından geçenlerin anlatımına dayanan hatırat türü, Aydınlanma'nın o ünlü "insanın mükemmelliği" ilkesi çerçevesinde dünyayı keşfe girişen bireyin kendine yönelmesi ve kendi "ben"ini keşfetmeye başlamasıyla değişim gösterir. İnsanın kendini keşfetme serüveninde, başından beri tarih yazımıyla iç içe geçmiş olan hatırat yazımının tarihle ilişkisi başka bir boyut kazanır; edebî bir tür olarak kabul görmeye başlayan hatırat zamanla tarihin başlıca kaynaklarından biri hâline gelir.

XVI. yüzyıldan itibaren Batı'da "birey olmanın hikâyesi" olarak tanımlanabilecek genelde tüm otobiyografik yazım türlerinin, özelde ise hatıratın, cemaatçi ve kapalı bir toplum yapısına dayanan Osmanlı dünyasında bu tanım çerçevesinde değerlendirilebilmesi ve tarihle yollarının ayrılmaya başlaması için XIX. yüzyılı beklemek gerekir. Batı medeniyetinin etkisi altında Osmanlı modernleşmesinin temellerinin atıldığı bu yüzyılda, modernleşmenin ölçütlerinden biri olarak görülen "bireyselleşme" ve "biz" in karşısında ve/veya yanında "ben" in varlığı sorgulanmaya başlanır. Ne var ki, bundan önce Osmanlı toplumunda kimsenin kişisel, özel bir dünyası olmadığını, kişilerin bütünü içinde eriyip gittiklerini ve bu bütünü dışında kendilerini ifade etmediklerini/edemediklerini söylemek aşırılık olur. Nitekim gerek edebiyat gerek tarih alanlarında son yıllarda yapılan araştırmalar, Osmanlı dönemi aydınlarının kendi hayatlarına ilişkin birtakım kayıtlar bıraktıklarını, hatta bu metinlerin geçmişinin Ba-

tılılaşma sürecinin çok eskisine dayandığını göstermektedir. Cemal Kafadar'ın da belirttiği gibi "...genel olarak İslam edebiyatında ve özel olarak Osmanlılarda bu tür metinler sanıldığından çok fazladır." (Kafadar 2009: 126). Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, her şeyden önce bu kişisel anlatıların hangi amaçla kaleme alındığı ve bu metinleri kaleme alan kişilerin "kendileri olmak", başka bir ifadeyle kendi dünyalarını ortaya koymak konusunda nasıl davrandıklarıdır. Bu bakış açısı, değişik zamanlarda ve bağlamlarda kişilerin ben-lik algısındaki ve bireyliklerini yaşama biçimindeki farklılığa bağlı olarak hatırat yazımındaki değişimin ortaya konması bakımından önemli gözükmektedir. "Yeni Türk Edebiyatı"nın başlangıcı olarak kabul edilen Tanzimat dönemi edebiyatı tam da bu noktada dikkate değer bir tablo sergilemektedir. Zira Osmanlı Batılılaşması sürecinde kişilerin "ben" algısındaki değişimle bağlantılı olarak modern anlamda ilk hatırat örneklerinin verilmeye ve hatıratın edebî bir tür olarak kabul görmeye ve tanımlanmaya başlaması Tanzimat dönemi edebiyatıyla olur.

Kelime olarak hatırat

Fransızca "mémoire"ın Türkçe karşılığı olarak "hatıra" kullanılır. Arapça kökenli hatıra, "hatır, gönül, hayâl" manasına gelmektedir. Bu, "mémoire"ın hatıra ve hafızayı birleştiren anlamından farklıdır. XIX. yüzyılda modern anlamıyla ve bağımsız bir tür olarak hatıratın yaygınlaşmasıyla, Arapça 'da farklı bir anlam ifade eden "hatıra" kelimesi bu yeni edebî metinler hakkında kullanılmaya başlanır. Ancak bu kelimenin çoğul şekli olan "hatırat"ın, bu türü karşılayacak bir terim hâline gelmesi XX. yüzyılın başlarına denk gelir. Nitekim Şemseddin Sami'nin 1882 tarihli *Kamus-i Fransevî*'sinde "mémoires"ın karşılığı olarak "hatırat" kullanılmaz; bunun yerine "vakayinâme, levâyih, defter-i âmâl" terimleri kullanılır. Aynı yazarın *Türkçeden Fransızcaya Kamus*'unda (1885) "hatıra" ve "hatırat" yer almaz. *Kamus-i Türkî*'sinde (1900) "hatıra" "hatırat"la ilişkilendirilmeden Fransızcadaki karşılığı esas alınarak "hatırda kalan şey" olarak tanımlanır. AhmedVefik Paşa'nın 1891'de yayımlanan *Lehçe-i Osmanî*'sinde ise hatıra, "hatır"ın karşılığı olarak Arapçadaki anlamıyla yer alır. "Hatırat"ı türün karşılığı olarak ilk kullanan Muallim Naci'dir. Nitekim eserine ilk defa hatıra başlığı verenlerden biri de yine o'dur (*Medrese Hatıraları* 1886). *Lügat-ı Naci*'nin 1902 basımında "hatıra", "hatıra gelen husus, fikir, cem'i hatırat; bunlara dair yazılan eserlere de hatırat deniliyor" açıklamasıyla verilir. Dolayısıyla Orhan Okay'ın da belirttiği gibi, hatırat kelimesi Türkçeye Arapça anlamından farklı olarak Tanzimat dönemindeki birçok kavram gibi Fransızca etkisiyle girmiş görünmektedir. Son yıllarda ise bu kavramların yerine daha çok "anı" kelimesi kullanılmaktadır. Bununla birlikte, modern hatıra yazımının yaygınlaşmasından önce vekayi, sergüzeşt, seyahatname, sefaretname, ruzname,

tezkire gibi metinler içinde yer alan hatıraların, yine bu başlıklarla adlandırıldığını belirtmek gerekir (Okay 2005: 217).

Komşu türlerle ilişkisi içinde Tanzimat yazarlarının “hatırat” tanımları

Hatırat türünün Tanzimat yazarları tarafından yapılan tanımları üzerinde durulurken, türü komşu türlerle karşılaştırmak esas alınacaktır. Böylece Tanzimat yazarının tür karşısındaki tavrı, türü nasıl algıladığı, otobiyografi, biyografi, günlük gibi komşu türlerle ne derecelerde hemhâl olduğu ortaya çıkacaktır. Burada ortaya konulan tablo (komşu türlerle ilişkisi içinde Tanzimat yazarlarının hatıra tanımı), Tanzimat dönemi hatıralarını anlatan yazarların tanımlamalarından ya da eserlerine yazdıkları önsözlerdeki tür hakkındaki fikirlerinden yola çıkarak oluşturulmuştur. Komşu türlerin belirlenmesinde ve bu türlerle karşılaştırmada da onların bu tanımları esas alınmıştır.

Hatırat	Tarih	Otobiyografi	Biyografi	Günlük	Mektup
Hususî fikirler (M. Naci)	Resmî fikir ve bilgiler	Hususî fikirler	Hususî fikirler	Hususî fikirler	Hususî fikirler
Hususî keyfiyet (M. Naci)	Genel ve resmî keyfiyet	Hususî keyfiyet	Hususî keyfiyet	Hususî keyfiyet	Hususî keyfiyet
Fünûn veya edebiyata müteallik la-yiha (Ş. Sami)	Fünûna müteallik	Edebiyat ve tarihe müteallik	Edebiyat ve tarihe müteallik	Şahsa müteallik	Şahsa müteallik
Sergüzeşt veya ahvâl-i husûsiye (Ş. Sami)	Sergüzeşt veya ahvâl-i hususiye yoktur	Sergüzeşt veya ahvâl-i hususiye	Sergüzeşt veya ahvâl-i hususiye	Sergüzeşt veya ahvâl-i hususiye	Sergüzeşt veya ahvâl-i hususiye
Defter-i âmâl (Ş. Sami)	Defter-i ahvâl	Defter-i âmâl	Defter-i âmâl ve ahvâl	Defter-i âmâl	Defter-i âmâl ve ahvâl
Sergüzeşt nâme (A. Midhat)	Sergüzeşt nâme değildir	Sergüzeşt nâme	Sergüzeşt nâme	Sergüzeşt nâme	Sergüzeşt nâme
Zamanın hâlleri (Akif Paşa)	Zamanın hâlleri	Kişinin hâlleri	Anlatılan kişinin hâlleri	Kişinin hâlleri	Kişinin hâlleri
Bir nevi çocukluk (M. Naci)	Olgunluk ve otorite	Çocukluk	Çocukluk	Çocukluk	Çocukluk

Tesadüf-i halât-ı fevkalâde (Ebüzziya Tefvik)	Tüm hâlât mevcuttur	Tüm hâlât mevcuttur	Tüm hâlât mevcuttur	Tüm hâlât mevcuttur	Tüm hâlât mevcuttur
Muhâsebe-i nefis (Ebüzziya Tefvik)	Muhâsebe-i nefis yoktur	Muhâsebe-i nefis vardır	Muhâsebe-i nefis yoktur	Muhâsebe-i nefis vardır	Muhâsebe-i nefis yoktur
Nâme-i amâl (Ebüzziya Tefvik)	Nâme-i amâl değil, olanı anlatmak esastır	Nâme-i amâl	Nâme-i amâl	Nâme-i amâl	Nâme-i amâl
Mülâkat (Ebüzziya Tefvik)	Şimdiden geçmişin mülâkatı	Şimdiden geçmişin mülâkatı	Şimdiden geçmişin mülâkatı	Şimdinin mülâkatı	Şimdinin mülâkatı
Ahvâl-i husûsiye (Abdülhak Hâmid)	Ahvâl-i husûsiye yoktur	Ahvâl-i husûsiye	Ahvâl-i husûsiye yoktur.	Ahvâl-i husûsiye	Ahvâl-i husûsiye
Tercüme-i hâl (Abdülhak Hâmid, Fatma Âliye)	Tercüme-i hâl kişisel değildir	Tercüme-i hâl	Tercüme-i hâl	Tercüme-i hâl	Tercüme-i hâl
Özel hayat (Fatma Âliye)	Özel hayat yoktur	Özel hayat	Özel hayat	Özel hayat	Özel hayat
Tarihî vakaları yazma usulü (Fatma Âliye)	Tarihin kendisi budur	Kişinin tarihi	Tarihî vakaları yazma usulü	Kişinin tarihi	Tarihî vakaları yazma usulü olabilir
Müşâhedât ve hatırat (Leyla Hanım)	Belgeler önemlidir	Müşâhedât ve hatırat	Müşâhedât ve hatırat, belgeler	Müşâhedât ve hatırat	Müşâhedât ve hatırat
Londra Hatıratı (S. Sezai)	yoktur	Olabilir	Olabilir	Olabilir	Olabilir
Bir Hatıra (Namık Kemal) Hatırat (Ziya Paşa)	Bir durum, olay tespiti	Kişisel durum tespiti	Kişisel durum tespiti	Kişisel durum tespiti	Kişisel durum ve olay tespiti

Tablo Komşu türlerle ilişkisi bağlamında Tanzimat yazarlarının hatırat tanımları

Şimdi yukarıdaki tabloyu açıklayarak Tanzimat yazarlarının tanımlarını değerlendirelim.

Tanzimat yazarlarından Muallim Naci (1849–1893) hatıratı “Hatıra gelen husus, fikir. Hatırda kalmış olan, hususî keyfiyet. Cem’i hatırat; bunlara dair yazılan eserlere de hatırat deniliyor” olarak tanımlar (Muallim Naci 1902: 331). Bu tanımlamada ilgi çekici unsur “hatıra gelen husus, fikir” yani hususî fikirler ifadesidir. Her ne kadar bu tanımlamada Muallim Naci öne çıkmış olsa da, Tanzimat yazarlarının “hususî fikirler” konusunda ortaklaştığı görülmektedir. Zira Tanzimat yazarı için hatırat yazmak, kendi düşüncelerini ortaya koymaktır. Bu anlamda Tanzimat yazarının hatıraları Eski Türk edebiyatında görülen örneklerinden farklıdır. Diğer türlerle ilişkisi içinde değerlendirildiğinde hatırat, otobiyografi, biyografi, günlük ve mektupla bu noktada birleşirken tarihten ayrılır; çünkü tarihte, resmî fikir ve bilgiler öne çıkar.

Yine Muallim Naci hatıratın tanımında “hususî keyfiyet”i öne çıkarır. Yani kişinin kendine has bir durumunun yine kendine has bir şekilde anlatılması önem kazanır. Otobiyografi özellikle bu konuda hatırat ile birleşir. Biyografi de birleşir ancak biyografide esas olan başka birinin hayatı olduğundan, keyfiyet tek kişi için değil iki kişi için önem kazanır. Burada bölüşülmüş bir keyfiyet söz konusudur. Bir tarafta yazılan diğer tarafta yazan kişi durur. Öne çıkan yazan kişinin keyfiyetidir. Tarih de bu noktada biyografi ile birleşir, ancak yazankişinin keyfiyeti biyografide olduğu gibi hususî değil genel ve resmîdir. Günlük ve mektup hatıratında olduğu gibi kişinin kendi keyfiyetini öne çıkarır.

Şemseddin Sami (1850–1904), *Kamus-i Fransevî*’nin 1882 basımında “mémoire”ın karşılığı olarak hatıratı şöyle tanımlar:

“Matlubat pusulası. Bir davaya müteallik esbâb ve ahvali muarrif ve mübeyyin layiha ve tahrir. Fünûn veya edebiyata müteallik layiha. Bir cemiyet-i ilmiyenin müzakerat ve kararları. Bir vukuata müteallik, o vukuatı îka edenler tarafından kaydolunmuş malumât ve tafsilât. Defter-i âmâl.” (Şemseddin Sami 1882: 1015).

Burada en ilgi çekici nokta hatıratın “fünûn veya edebiyata müteallik layiha” olarak tanımlanmasıdır. Hatıratın var olabilmesi için hem bir ilim hem edebî üslup gereklidir. Günlük ve mektupta ise fünûn bir kenara bırakılır. Aslında fünûn kadar edebiyat da bir tarafa bırakılmıştır, çünkü her ikisinde de şahsın kendisi önemlidir, şahsiyet öne çıkar. Otobiyografide de şahsiyet önemlidir, ancak kişi kendisini yazarken fünûnlar içinde özellikle bir tanesine, tarihe vurgu yapar. Biyografide de aynı vurgu devam eder. Tarih ise bahsedilen fünûnun kendisidir, edebiyat dışarıda bırakılır. Şemseddin Sami tanımında hem fünûn hem edebiyata yer vererek

hatırat türünün edebiyatın yanı sıra tarihle olan yakınlığına vurgu yapmış olur.

Kamus-ı Fransevî'nin 1905 baskısında ise hatırat tanımını biraz değiştirir:

“*Matlubat pusulası. Bir davaya müteallik esbâb ve ahvali muarrif ve mübeyyin layiha, takrir, muhtıra. Fünûn veya edebiyata müteallik layiha. Bir cemiyet-i ilmiyenin müzakerât ve kararları. Bir sergüzeşte veya ahval-i hususiye dair sahabları tarafından zabt ve kaydolanmış malûmat ve tafsilât, vakayinâme. Defter-i âmâl.*” (Şemseddin Sami 1905: 1440).

Bu tanımda ise “sergüzeşt veya ahvâl-i hususiye” ile birlikte “vakayinâme” de öne çıkar. Böylelikle Şemseddin Sami tanımını biraz daha ayrıntılandırmış olur. Burada sergüzeşt kelimesi ayırıcıdır. Sergüzeştten bahis, tüm bir hayattır. Bu noktada hatırat, otobiyografi ile birleşir. Günlük ve mektupta bütün bir hayat değil, hayatın parça parça anlatılması vardır. Biyografi bir sergüzeşt anlatır ama bu ikincil bir anlatımdır. Dolayısıyla sergüzeşt, başkasının gözünden sergüzeşt anlamını kazanır. Tarihte tüm bir hayatın sergüzeştidir, ancak burada söz konusu olan bir devletin sergüzeştidir.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevî*'nin gerek 1882 gerekse 1905 yılında yapılan baskılarında hatıratın tanımı olarak “defter-i âmâl”i kullanır. Bu bir nevi daha önce 1882’de tanımını yaptığı “durumun tafsilâtıyla kayda geçirilmesi” ile paralellik taşır. Defter-i âmâl söz konusu olduğunda ilk akla gelen ise Ziya Paşa’dır (1829–1880). Paşanın *Emile* tercümesinin önsözü olarak yazdığı çocukluk hatıralarını anlatan bu makale, sonradan türün kavramlaşması macerasında önem taşır. Doğrudan türün kendi adıyla anılması onun bu eserine verilen defter-i âmâl ismiyle olmuştur. Ziya Paşa, İsviçre’deyken 1870–1871 yılları arasında Jean Jacques Rousseau’nun çocuk terbiyesi hakkında yazdığı *Emile* adlı romanını tercüme eder. Bu tercüme matbu olarak basılmamıştır. 12 defterden oluşan el yazmalarının ilki önsöze ayrılmıştır. Bu önsöz, şaşırtıcı bir şekilde Rousseau’nun *İtirafı*’yla ortaklıklar kuran—ancak asla itiraf sayılamayacak—Ziya Paşa’nın, çocukluk hatıralarından oluşur. Bu birinci defterde yer alan önsözde “Defter-i Âmâl” diye bir isimlendirme yoktur. Ziya Paşa’nın *Emile* tercümesinin mukaddimesi olarak yazdığı bu esere Tanpınar *Defter-i Âmâlim* (Tanpınar 2006: 301) adını verirken, Nihad Sami Banarlı *Defter-i Âmâl Mukaddimesi* (Banarlı 1978: 877) der. Banarlı burada *Emile* tercümesinin mukaddimesini Defter-i Âmâl mukaddimesine çevirmiştir. Ziya Paşa’nın vermediği bu ismi onun makalesine edebiyat tarihçileri vermiştir. El yazması hâlinde bulunan bu eser, ilk defa özet olarak Ebüzziya Tevfik’in çıkardığı *Mecmua-i Ebüzziya*’nın 13–15. sayılarında

1881 yılında “Ziya Paşa’nın Âvân-ı Tufûliyetine Dair Bir Makalesi” başlığı ile yayımlanır. Görüldüğü gibi bu dergide yayımlandığında da makalenin başına defter-i amâl başlığı konulmamış, şu ibareye yer verilmiştir:

“İşbu makale, hukemâdan Jean Jacques Rousseau’nun Emile namındaki eserinin müşârunileyh tarafından vücuda getirilen tercümesine mukaddime tarzında yazılmıştır ki bil-münâsebe kendi ahd-ı tufûliyetine müteallik sergüzeştini nâtk bir eser-i bergüzeşdedir.” (Mecmua-i Ebüzziya 1881: 404).

İsmail Hikmet Ertaylan ise *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde bu mukaddimeden “Defter-i Âmâl ismiyle yazdığı tercüme-i hâl” diye bahsetmektedir (Ertaylan 1925: 162). Önder Göçgün de Tanpınar’ın *Defter-i Âmâl* isimlendirmesini devam ettirir. Fakat Ziya Paşa ile ilgili yazdığı kitabın “Defter-i Âmâl’den” kısmında verdiği bir dipnotta defter-i âmâlin ne anlama geldiğini belirtir:

“Ziya Paşa’nın, bu eserinin isminin anlamı; ‘çocukluğumdan beri başımdan geçen bazı olayların ve yaptığım birtakım işlerin yazılı olduğu defter..’ demektir.” (Göçgün 1987: 137).

Dolayısıyla esere “Defter-i Âmâl” ya da Tanpınar’ın söylediği şekilde “Defter-i Âmâlîm” adını kimin verdiği meçhuldür. Eser, hem makale, hem tercüme-i hâl hem mukaddime hem de “Avrupaî hatırat edebiyatının ilk örneklerinden” (Banarlı 1978: 878) sayılmaktadır. Bu nedenle “Defter- Âmâl” hatıra kelimesinin kavramlaşmasında önemli bir adımdır. Buradan yola çıkarak tarihin de hatırat gibi olduğu söylenebilir, ancak o defter-i âmâl değil defter-i ahvâl ve şerâittir. Otobiyografi ve günlük, hatırat ile bu noktada birleşir. Biyografi ve mektup âmâl ile ahvâlî birleşir. Bu noktada hatırat sadece âmâlde kalıyormuş gibi görünür, ancak öyle değildir. Çünkü bu âmâle daha önce belirtilen hususî fikir ve keyfiyet eşlik eder.

Hatırat söz konusu olduğunda Şemseddin Sami’nin kullandığı sergüzeşt kelimesi Ahmed Midhat Efendi (1844–1912) tarafından sergüzeştname hâline getirilir. *Menfa*’nın bir sergüzeştname olduğunu daha eserinin ilk sayfalarında okura açıklar. Buradaki sergüzeştname, hayatın belirli bir döneminin anlatılmasıdır. Ancak bu belirli dönemin anlatımında özen önemlidir. Bu ayrımı ona yaptıran ise romandaki sergüzeşt ile *Menfa*’daki sergüzeştir. Ahmet Midhat Efendi *Menfa*’da doğru söylediğine, gerçekleri anlattığına vurgu yapar. *Menfa*, bizzat yaşanmıştır. Romandaki sergüzeşt ise kurgudur, sunîdir. Ahmet Midhat Efendi bu konuya vurgu yaparak hatırat, özeni ve gerçekleri anlatmayı öne çıkarmış olur (Ahmet Midhat Efendi 2002: 13). Bu da tüm Tanzimat yazarları için ortaktır. Hatıralarında gerçekleri anlatacaklarına okuru iknaya çalışırlar ki, bu noktada akla Philippe Lejeune’ün “le pacte autobiographique” ola-

rak adlandırdığı, yazarın doğruları söyleyeceğine dair okurla yaptığı tek taraflı anlaşma gelir (Lejeune 1975). Bu açıdan diğer türlere baktığımızda tarih de gerçekleri anlatır, anlatmak zorundadır ama kişisel değildir. Hiçbir tarih kitabı başına “ben gerçekleri anlatıyorum” yazmaz. Otobiyografi bu noktada hatırat ile birleşir. Kişinin kendi hakikatini dile getirir. Günlük, mektup ve biyografide de hatıratta olduğu gibi gerçekleri anlatmak önemli bir unsur olarak ortaya çıkar.

Âkif Paşa (1787–1844), *Tabsıra*'yı neden kaleme aldığından bahsederken “zamanın hâlleri”ne vurgu yapar.

“Ders almasını bilen ve bilgi sahibi olanlara açıkça görüldüğü üzere bu varlık ve yokluk âleminde zamanın hâlleri yani bu ve şu sebepler ve vesileler ile ortaya çıkarak kendini gösteren günlük hadiselerin şekilleri ve suretleri ve varlık olaylarının en tuhaf ve en büyüğü, devletler topluluğunun görüşlerinde apaçık ortadadır.” (Akif Paşa 2004: 23).

Burada “zamanın hâlleri”yle şu veya bu sebeple meydana gelmiş tarihi olaylara vurgu yapılmaktadır. Hatırat tıpkı tarih gibi geçmişte yaşanan olayları konu edinir. Otobiyografide geçmişte yaşanan olaylardan çok kişinin hâlleri önem kazanır. Biyografi söz konusu olduğunda anlatılan kişinin hâlleri ortaya çıkar. Günlük ve mektup ise diğerlerinden tamamen ayrılır. Çünkü bunlarda kişinin hâllerinin yanı sıra diğerlerinde olduğu gibi geçmişin değil bugünün hâlleri öne çıkar.

Muallim Naci (1849–1893), *Ömer'in Çocukluğu*'nun sonunda hatırat için “bir nevi çocukluk” der:

“Bu hatıraları niçin yazdığımı sorsalar belki de hiçbir cevap vermeye lüzum görmem. Arzu ettim, yazdım. Diyelim ki bu da bir nevi çocukluktur.” (Muallim Naci 1969: 63).

Bunu söylerken Naci aslında bir türler hiyerarşisi yapmaktadır. Şiir en üst basamakta yer alırken nesirde hatırat henüz yeni doğmakta olan bir tür olarak ortaya çıkmaktadır, olgunlaşmamıştır. Tarih dışında diğer türler de aslında bu kaderi paylaşır.

Ebüzziya Tevfik'in hatırat tanımını dikkate değerdir:

“Hatıralar o eserlerdir ki muhteviyatında tesadüf olunabilecek bazı hâlât-ı fevkalâdeden dolayı eshâbının bir nevi muhasebe-i nefsi demek olan nâme-i âmâldir.” (Ebüzziya Tevfik 1910: 1).

Ebüzziya Tevfik hatıratı hayatın günlük işleyişini değiştirecek bir şekilde “tesâdüf-i hâlât-ı fevkalâdeyi” öne çıkarır. Ancak hatırat bu noktada diğer türlerin neredeyse hepsiyle ayrışır. Diğerlerinde bütün hâlât mevcuttur. Burada hatıratın şartıcı olma unsuru öne çıkartılmış olur.

Ebüzziya Tevfik'in hatıratta göz önünde bulundurduğu unsurlardan biri de "muhasabe-i nefis" meselesidir; bu açıdan bakıldığında hatırat yazarı bir itirafçıya dönüşür. Rousseau'nun Tanzimat yazarları üzerindeki etkisi düşünüldüğünde Ebüzziya'nın "muhasabe-i nefis" meselesinde Rousseau'dan etkilendiği söylenebilir, ancak her ikisinin "muhasabe-i nefis" algısı farklıdır. Eserlerinde bunu görmek mümkündür. Rousseau hatıralarında hayatının her noktasını açıkça ortaya koymaya, olabildiğince itiraflarda bulunmaya çalışırken Ebüzziya Tevfik daha çok var olanı ortaya koyar. Otobiyografi ve günlük "muhasabe-i nefis" i barındırırken tarih, biyografi ve mektup barındırmaz. Çünkü tarih itiraf etmez, var olanı, olmuş olanı anlatır. Biyografi ve mektup ise daha çok durum tespitidir. Biyografide itiraf zaten söz konusu değildir. Ancak biyografisi yazılan kişinin itirafları varsa onlar belge olarak kullanılabilir. Bunun tarif olup olmaması ise onu yazana ve okuyana kalmıştır. Mektup itiraf edebilir, fakat başkasına yazıldığından bu itiraf her zaman günlük ya da otobiyografide olduğu gibi içten ve samimi bir hâl taşıyabilir. Ancak otobiyografide "muhasabe-i nefis" Abdülhak Hâmid'de olduğu gibi sınırlandırılabilir:

"(..) tercüme-i hâlimde nefsimde ait olmak üzere pek o kadar setr ü ihfâ-yuuyübaleyhatı değilsem bile Jean Jacques Rousseau gibi itirâf-ı zünûbleyhatı da olamayacağım zannedirim. Hâlikın bildiği şeyleri ben niçin halka ifşa edeyim?" (Enginün 1994: 19).

"Nâme-i âmâl"de söz konusu olan, yazarın kendi duygu ve düşüncelerini okura iletmesidir. Bunu ifade eden Ebüzziya Tevfik, hiç şüphesiz burada politik bir şeyden de söz etmektedir. Çoğu devlet adamı olan Tanzimat yazarları, sadece hatıralarını değil tüm yazdıklarını hem halka hem padişaha bir ileti gibi kaleme alır. Ahmed Midhat'ın *Menfâ'sı*, Ebüzziya'nın *Yeni Osmanlılar Tarihi* ve Akif Paşa'nın *Tabsıra'sı* sadece okurla değil doğrudan padişahla, otoriteyle konuşur. Ebüzziya'nın hatıratı name-i âmâl olarak tanımlamasının nedeni, hatırat yazarının birtakım itiraflarda bulunurken aslında emellerine vurgu yaptığını belirtmektir. Bu açıdan tarih, sadece nâmedir ama nâme-i âmâl değildir. Otobiyografi, biyografi, günlük ve mektup da tıpkı hatıratta olduğu gibi bir nâme-i âmâl niteliği taşır.

Ebüzziya Tevfik, mülâkat kelimesini hatırat kelimesiyle ilişkili bir şekilde kullanır. *Mecmua-i Ebüzziya*'da yayımlanan hatıra yazılarından birinde Şinasi ile ilgili hatıralarını anlattığı kısma "Şinasi'yle Bir Mülâkatım" (Akgün 1987: 79-85) başlığını koyar. Burada tanıklık önem kazanır. Hatıra, bir tanıklığı anlatır, simgeler. Tarihte geçmişin mülâkatı vardır. Tarih geçmişle söyleşir. Otobiyografi de geçmişle söyleşir ancak bu söyleşi kişiseldir. Hatırat ise bazen anlatılan kişi öne çıkarılır (Fatma Aliye Hanım'ın *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*'nda olduğu gibi), anlatan ikinci

plana atılır ki burada hatırat biyografi ile birleşir. Zira “o”nu anlatmak aslında biraz da kendini anlatmaktır. Günlük ve mektupta kişi şimdinin mü-lâkatını kendiyile yapar. Mektupta bu durum karşı taraf göz önünde bulundurulduğundan biraz değişir, ancak günlükte değişmez. Dolayısıyla bu iki tür felsefeyi de beraberinde getirir. Ancak Tanzimat yazarları doğrudan kendileri üzerine düşünmek konusunda çok başarılı olmadıklarından ya da olamadıklarından, Abdülhak Hâmid dâhil hepsi hikmette kalırlar.

Abdülhak Hâmid (1852–1937) söz konusu olduğunda, hatıratla “ahvâl-i hususiye” öne çıkar:

“Zaten ahvâl-i husûsiyemden bahsedişimi de becâ görme-yenler vardır. Bense tarih yazmıyorum, fakat uyûb ve zünûbumla tarihe geçmek istiyorum. Bundan başka o hatırat içinde en çok kendimi görmek istediğimi de bilmelidirler. Yazılarım bana benden yadigârdır.” (Enginün 1994: 249-250).

Dolayısıyla “ahvâl-i hususiye”sini anlatacağını söylerken tarihi, otobiyografi ve hatıratı ayırmış olur. Günlük ve mektup “ahval-i hususiye”yi barındırır. Biyografi de barındırır, ancak farklı bir şekilde. Biyografi söz konusu olduğunda yazarın başkası olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır.

Neredeyse bütün Tanzimat yazarlarını hatırat tanımında birleştiren “tercüme-i hâl” özel bir yere sahiptir. Tanımlarında yer vermeseler bile birçoğu hatıralarından tercüme-i hâl olarak bahseder. Abdülhak Hâmid ve Fatma Aliye Hanım (1862–1936) ise buna özellikle vurgu yapar. Tarih dışındaki tüm türler birer tercüme-i hâldir. Tarihte tercüme-i hâl bir başka boyut kazanır. Tarih devirler, olaylar ve şahsiyetlerin tercümesidir. Burada Fatma Aliye’ye özel bir vurgu yapmak gerekmektedir. Babasının hayatını anlattığı *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*’nda tercüme-i hâl ile biyografiyi eş anlamda kullanır. Üstelik bu eş anlamlı kullanımda tercüme-i hâli yazılacak kişinin tarih sayfalarına girebilmesi konusuna özellikle vurgu yapar. Bu vurguda özel hayatı ayırır. İşte ayrılan bu özel hayat ile babasının hayatını ancak onun yazabileceğinin söylenmesi¹ hatırat konusunda önem kazanır. Özel hayat, burada hatıraya karşılık gelir.

1 Fatma Aliye Hanım babasının yaşamını yazmasını birçok kişinin talep ettiğini söyler: “Babam merhumun hem öğrencisi hem de sırdaşı olduğumu bilenlerden birçok zevat, babam merhumun geniş bir biyografisini onun yaşamış olduğu devrin, hâl ve durumu hakkında bir eser yazmamı adeta bir ulti-matom verir gibi talep ettiler.”, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1994, s. 22.

Fatma Aliye Hanım hatıratı söz konusu eserinde aynı zamanda “tarihi vakaları yazma usulü” olarak değerlendirir. Tarihi vakaları naklemeden anlatılanların doğru olması gerektiğine vurgu yapar. Dolayısıyla tarihle hatırat arasındaki ilişkiyi öne çıkarır. Biyografi de tıpkı tarih ve hatırat gibi tarihi vakaları yazma usulüdür. Otobiyografi ve günlük yazarı ise tarihi vakaları yazmaktan çok kendi tarihini yazmak peşindedir. Mektup tarihi vakaları yazma usulüne dönüşebilir, bu tercihe bağlıdır.

Leyla Hanım’ın (1850–1936) «Harem ve Saray Adât-ı Kadîmesi»² başlıklı hatıralarında vurgulanan “müşâhedât ve hatırat” türün tanımlanmasında önemlidir:

“Hareme aid eski adetlerimizi yirmi üç sene kadar evvel yazmaya başladığım zaman görenlerden, bilenlerden sağ kalanlara da ayrı ayrı sordum. Söylediklerini kendi müşâhedâtımla, hatıratımla tatbik ettim, emin oldum ve öyle yazdım.” (Leyla Hanım 1958: 381-382).

Burada hatırat, hatıra gelenler anlamında kullanılmıştır. Hatıratın, gözlem ve akla gelenlerin yazılmasıyla meydana geldiğine işaret edilmiştir. Böylelikle hatıratın geçmişi anlattığı konusu gündeme gelmiş olur. Günlük ve mektup ise günü gününe yazılır. Hatıra gelenlerden ziyade yaşananlar kayda geçirilir. Otobiyografi burada hatırat ile birleşir. O da hatırat gibi sonradan yazıldığından hatıra gelenler ve gözlemler önem kazanır. Tarih ve biyografi ise hatıra kalma ve gözlemlerle yetinemez. İspatlara gereksinimi vardır. Bu nedenle belgeler tarih ve biyografide önem taşır.

Sami Paşazâde Sezai (1860–1936), hatıra yazılarından ikisine “İngiltere Hatıratı” (Sami Paşazâde Sezai 2003: 93-96) ve “İsviçre Hatıratı” (Sami Paşazâde Sezai 2003: 100-110) adını koyar. Aslında bunlar birer seyahat yazısıdır. Benzer bir durum yani bir seyahatin anlatılması durumu Ebüzziya Tefik’in hatıra yazılarında da vardır.³ Her ne kadar Tanzimat yazarı doğrudan Sezai gibi yazısına hatıra başlığını koymasa da (burada Muallim Naci *Medrese Hatıraları*’yla bir istisna olarak kalıyor) seyahat-

2 Bu hatıralar ilk olarak 20 Ocak- 11 Haziran 1921 tarihlerinde Vakit gazetesinde yayımlanmıştır. 1958–1960 yılları arasında ise “Saray ve Harem Hatıraları” başlığıyla Yeni Tarih dergisinde Latin harflerine aktararak yayımlanır. Bu sonuncuya 25 Nisan- 14 Haziran 1921 tarihlerinde İleri gazetesinde yayımlanan “Geçen Asırda Kadın Hayatı” başlıklı hatıraları da eklenir.

3 “Paris’ten Londra’ya ve Otel Metropol” başlıklı hatıra yazısı Mecmua-yı Ebüzziya’nın 68. nüshasından 80. nüshasına kadar yayımlanır.

lerini, hatıralarında anlatabilir. Fakat Türk edebiyatında seyahat, hatıratın bir alt türü olarak gelişme göstermez. Bunun bir sebebi seyahatin bilgi artırıcı rolünün öne çıkarılmasıdır. Nitekim burada yaptığımız tabloda komşu tür olarak seyahat türünün yerini, Tanzimat dönemi söz konusu olduğunda, mektuba bırakmasının bir sebebi budur. Diğer sebebi ise daha önce de değindiğimiz gibi, Ebüzziya Tevfik'in hatırat tanımında mektupla hatırat arasında kurduğu ilişkidir. Hatıralarda seyahatler anlatılabildiği hâlde tarihte bu söz konusu olmaz. Otobiyografi, biyografi, günlük ve mektupta ise tıpkı hatıradaki gibi seyahatler anlatılabilir.

Namık Kemal ve Ziya Paşa hatıratın tanımını yapmasa da, yayınladıkları iki makale ile tam bir Tanzimat aydını tavrı gösterirler. Namık Kemal "Bir Hatıra" (Namık Kemal 2004: 96-97) başlığını koyduğu yazısında tarih anlatırken, Ziya Paşa "Hatırat" (Ziya Paşa 1993: 95-108) adlı makalesinde Tanzimat'ın tenkidini yapar. O hâlde hatırat, tarihi yazmanın yanı sıra aynı zamanda eleştirmek anlamına da gelir. Aynı durum otobiyografi, günlük ve mektup için de geçerlidir. Biyografi de eleştirebilir. Tarih ise eleştirmez.

SONUÇ

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Tanzimat yazarı için hatırat, "hususî fikirler"i, "hususî keyfiyet"i, "fünûn ve edebiyata müteallik layiha"yı, "sergüzeşt ve ahvâl-i hususîye"yi, "defter-i âmâl"i, "sergüzeşt-nâme"yi, "zamanın hâlleri"ni, "bir nevi çocukluk" u, "tesadüf-i halât-ı fevkalâde"yi, "muhâsebe-i nefis"i, "nâme-i âmâl" i, "mülâkat" ı, "tercüme-i hâl" i, "özel hayat"ı, "tarihi vakaları yazma usulü"nü, "müşâhedât ve hatırat"ı ifade etmektedir. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere, Tanzimat yazarı türü tanımlarken tarih, otobiyografi, biyografi, günlük, mektup gibi diğer komşu türlerin alanına girmiş olur. Dolayısıyla Tanzimat yazarlarının kendi tanımlarından ve hatıratlarından yola çıkılarak, Tanzimat döneminde diğer türlerle en çok iç içe geçmiş olan türün hatırat olduğu söylenebilir. Bu durum hatıratın arafta duran bir tür olmasının yanı sıra, her yazarın hatırat tanımında hangi ifadeyi öne çıkardığıyla, dolayısıyla hatıratın onun için ne ifade ettiğiyle bağlantılıdır. Tanzimat yazarının öne çıkardığı her unsur, hatıralarını nasıl yazacağını, yani biçimi de belirler. Bu yüzden Akif Paşa öznesi olduğu tarihi bir olayı rapor ederken, Ebüzziya Tevfik Yeni Osmanlıların tarihini anlatırken hatıratla tarih arasında kalır. Fatma Aliye Hanım babası Ahmed Cevdet Paşa'yı hatıralarının öznesi yaparak, Ziya Paşa hatıralarının sonuna Rousseau'nun yaşamını ekleyerek, Muallim Naci babasını hatıralarının merkezine koyarak, Leyla Hanım taşra kadınının yaşamından örnekler vererek hatıralarında biyografik anlatımı öne çıkarmış olur. Sürgün hikâyesini anlatmak üzere yola çıkan Ahmed Midhat Efendi, hatıralarında sık sık Yeni Osmanlılar Cemiyetiyle bir münasebeti olmadığı mesajını vererek, hatıralarını dönemin siyasi otoritesine

yazılmış bir mektuba dönüştürür. Hatta Muallim Naci gelenekteki şiir mecmuaları örneğinden yola çıkarak *Medrese Hatıraları* başlıklı hatıralarını hatırat-mecmua olarak kurgular. Hatıra yazımının değişim/dönüşüm macerasında Tanzimat yazarının kendine özgülüğü tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Neticede her toplumun modernleşme sürecinde her alanda olduğu gibi edebiyat alanında da kendine has bir macera yaşadığı unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Ahmed Midhat Efendi (2002), *Menfa/Sürgün Hatıraları*, (hzl. Handan İnci), Arma Yayınları, İstanbul.
- AKGÜN, A. (1987), *Ebüzziya Tevfik'in Mecmuâ-i Ebüzziya'daki Hatıraları*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul.
- Akif Paşa (2004), *Türk-İngiliz İlişkileri ve Mehmet Akif Paşa'nın Anıları (İbret)*, (hzl. Taha Niyazi Karaca), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- AYDOĞDU, N. Yılmaz-KARA, İsmail (2005), *Namık Kemal Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- BANARLI, N. S. (1978), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Ebüzziya Tevfik (1910), "Hatırât-ı Said Paşa", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, S. 346, s.1.
- ENGİNÜN, İnci (1994), *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ERTAYLAN, İ. H. (1925), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Bakü.
- GÖÇGÜN, Ö. (1987), *Ziya Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KAFADAR, C. (2009), *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul.
- KAPLAN, Mehmet-ENGİNÜN, İnci-EMİL, Birol (1993), *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KERMAN, Zeynep (2003), *Sami Paşazâde Sezai Bütün Eserleri 2*, TDK Yayınları, Ankara.
- LE JEUNE, P. (1975), *Le Pacte Autobiographique*, Édition du Seuil, Paris.
- Leyla Hanım (1958), "Saray ve Harem Hatıraları", *Yeni Tarih Dergisi*, S. 13, s. 381-382.
- Mecmua-i Ebüzziya* (1881), S. 13, s. 404.
- Muallim Naci (1902), *Lugât-ı Nâci*.
- Muallim Naci (1969), *Ömer'in Çocukluğu*, (hzl. M. Ertuğrul Düzdağ), Çağaloğlu Yayınları, İstanbul.
- OKAY, O. (2005), *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ORTAYLI, İ. (1982), *Gelenekten Geleceğe*, İstanbul.
- Şemseddin Sami (1882), *Kamus-ı Fransevi (DictionnaireFrançais-Turc)*, Mihran Matbaası, Constantinople.

Şemseddin Sami (1905), *Kamus-ı Fransevî (Dictionnaire Français Turc)*, Mihran Matbaası, Constantinople.

TANPINAR, A. H. (2006), *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (hzl. Abdullah Uçman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Türk Dili Anı Özel Sayısı (1972), C. 25, S. 246.

ZEKÂ, N. (1987), "Hatırlama ve Tarih", *Defter*, S. 1, s. 7.